

Dulce et decorum est pro patria mori

Overpeinzingen over het verschijnsel 'natievorming' in de Late Middeleeuwen

Marie-Charlotte le Bailly

In het boekje over prinsdommen dat Niccolò Machiavelli (1469-1527) in 1514 opdroeg aan Giuliano de' Medici en later aan Lorenzo de' Medici, kunnen we een aantal elementen opmerken, die belangrijk zijn voor het definiëren van een natiebegrip voor de Late Middeleeuwen. In het derde hoofdstuk van zijn betoog staat de volgende algemene beschouwing:

Now I say that those states which when acquired are joined to a state long held by the conqueror are either of the same country, sharing the same language, or they are not. When they are, it is very easy matter to hold on to them, especially when they are not used to freedom; and to hold them securely it is enough to have destroyed the line of the former ruling prince. For the rest, so long as their old ways of life are undisturbed and there is no divergence in customs, men live quietly: as we have seen in the case of Burgundy, Brittany, Gascony, and Normandy, which have been with France for so long. Although here there is some divergence in language, nonetheless their customs are similar, and they can easily get along together. If the ruler wants to keep hold of his new possessions, he must bear two things in mind: first, that the family of the old prince must be destroyed; next, that he must change neither their laws nor their taxes. In this way, in a very short space of time the new principality will be rolled into one with the old.²

Machiavelli gebruikt hier een objectief criterium, namelijk gemeenschap van taal en gewoonte. Kijken we naar het laatste hoofdstuk van zijn betoog, waarin hij stelt dat de tijd gekomen is dat een capabele man een nieuwe orde zal vestigen in Italië, dan kunnen we zien dat hij ook een patriotistisch element introduceert, dat 'subjectief' te noemen valt:

And although before now there was a man in whom some spark seemed to show that he was ordained by God to redeem the country, nonetheless it was seen how afterwards, at the very height of his career, he was rejected by fortune. So now, left lifeless, Italy is waiting to see who can be the one to heal her wounds, put an end to the sacking of Lombardy, to extortion in the Kingdom and in Tuscany, and cleanse those sores which have now been festering for so long. See how Italy beseeches God to send someone to save her from those barbarous cruelties and outrages; see how eager and willing the country is to follow

a banner, if only someone will raise it. (...) In order therefore that Italy, after so long a time, may behold its saviour, this opportunity must not be let slip. And I cannot express with what love he would be welcomed in all those provinces which have suffered from these foreign inundations, with what thirst for vengeance, with what resolute loyalty, with what devotion and tears.³

Machiavelli beschrijft hier waarom de Italiaanse provincies onder één vlag horen te staan, namelijk liefde voor het vaderland en een gemeenschappelijke vijand. Hieraan voegt hij toe, dat de harten van de Italianen nog altijd vervuld zijn van de oude Romeinse waarden. Hoewel hij niet het begrip *patria* gebruikt, spreekt uit dit stukje wel een gevoel van saamhorigheid, van een volk dat een sterke leider nodig heeft. Hij had kennelijk een 'vaderlands-lievend' gevoel, dat uitging naar zijn geboortestad Florence. We komen hier later op terug bij de bespreking van het begrip *patria*.

Tot in de achttiende eeuw werd de 'natie' objectief gedefinieerd als alle inwoners van een staat, die leven onder dezelfde wetten, dezelfde taal spreken en dezelfde gebruiken hebben. In de achttiende eeuw werd een subjectieve definitie van de 'natie' geformuleerd. Namelijk dat de natie boven alles het resultaat is van de wil van mensen om samen te leven. Subjectief is bijvoorbeeld het geloof dat het volk van een gegeven gebied of staat een gemeenschappelijke oorsprong heeft, van zowel fictieve als reële voorouders. We kunnen ook denken aan de liefde voor een natie of entiteit, de vrees voor een gemeenschappelijke vijand, en de hoop op een gemeenschappelijke glorieuze toekomst. Het is van groot belang voor het definiëren van een natiebegrip voor de Middeleeuwen de objectieve en de subjectieve theorie te onderscheiden. Uitgaande van een objectieve definitie zien sommige historici het voorkomen van naties en nationaal gevoel al in de Vroege Middeleeuwen. Daar tegenover staan historici die pas een werkelijk 'nationaal' gevoel in de achttiende eeuw zien verschijnen als resultaat van een bewuste wilskracht. Bij het star toepassen van deze definities dreigt het gevaar van anachronisme en generalisatie. Er is namelijk in de Europese geschiedenis niet een eenduidig nationaal sentiment, maar er zijn verscheidene nationale gevoelens, die ontstaan zijn in verschillende krachtvelden en die van afwijkende compositie zijn.⁴

Het heeft in dit kader geen zin de vraag te stellen of er een 'nationaal' gevoel bestond in de Late Middeleeuwen. Juister is, de volgende vragen te stellen: Wat verstond men zoal onder de begrippen *natio* en *patria*? Hoe werd een 'nationale' ideologie vorm gegeven en gebruikt door de staten? We moeten hieraan toevoegen, dat 'nationale' ideologieën zich ook voor konden doen in kleinere territoriale eenheden, zoals het geval was in het Duitse Keizerrijk, of in de Italiaanse stadstaten. Peter Moraw en andere vooraanstaande Duitse historici hebben dit verschijnsel in het Duitse Rijk samengevat onder de term 'regionale Identität'.⁵

Dit essay gaat uit van de these dat het begrip 'natievorming' toepasbaar is op de periode 1300-1500. Natievorming dient gezien te worden als een

opzichzelfstaand verschijnsel, dat in de Late Middeleeuwen bewust door vorsten werd gebruikt om hun gezag te legitimeren. Deze these zal in drie stappen uitgewerkt worden. In het eerste gedeelte zullen we ons bezig houden met theorievorming rond dit verschijnsel. Vervolgens zullen we kijken naar de semantische ontwikkeling van een aantal begrippen die belangrijk zijn voor onderzoek naar natievorming in de Late Middeleeuwen. In het laatste deel zal deze these getoetst worden aan de historische praktijk.

Theoretische overpeinzingen

We moeten een onderscheid maken tussen de natievorming die in dit essay onderzocht wordt en het nationalisme zoals dat opkwam na de Franse Revolutie. Bij het nationalisme moeten staat en natie niet los van elkaar gezien worden. Een wezenlijk verschil tussen de twee verschijnselen is mijns inziens dat het negentiende-eeuwse nationalisme een politieke stroming was, en dat de Middeleeuwse 'natie' een abstractere notie was dan de negentiende-eeuwse 'natie'. De negentiende-eeuwse 'natie' stond volgens Hobsbawm in duidelijk verband met de staat, de 'natie' paste in de vergelijking: staat=natie=volk.⁶ De Laat-Middeleeuwse 'natie' had niet altijd een duidelijk bepaald territorium, in veel gevallen was dat zelfs fictief. Hoewel de Middeleeuwse staten bij lange na niet te vergelijken zijn met de negentiende-eeuwse, werd toen net zoals in de negentiende eeuw het idee van de 'natie' bewust gecreëerd als legitimatiehulpmiddel. Tradities en geschiedschrijving werden bij deze natievorming ingelijfd door de regerende vorsten om hun dynastie en een bepaald territorium te legitimeren. Belangrijke verschillen met de negentiende eeuw zijn natuurlijk de intensiteit van het verschijnsel en het gebruik van massacommunicatie. Toch kan het Laat-Middeleeuwse verschijnsel van natievorming niet gereduceerd worden tot wat Hobsbawm bestempelt als 'proto-nationalisme', dat hij plaatst in de vroeg-moderne tijd.⁷ Het was een opzichzelfstaand verschijnsel, met eigen kenmerken, dat voor een deel gecontinueerd zou worden in het latere nationalisme. Natuurlijk kunnen we het nog geen 'nationalisme' noemen, maar de begrippen 'natievorming' en 'patriottisme' kunnen we wel toepassen. Deze termen zelf bestonden nog niet tijdens de Late Middeleeuwen. De benaming 'natievorming' is afgeleid van de Duitse termen *Nationenbildung* en *Identitätsbildung*, die algemeen aanvaard zijn in het huidig historisch onderzoek naar identiteiten in de Middeleeuwen. Waar in de Middeleeuwen 'geschiedenis' meestal in opdracht van vorsten of van de hoge geestelijkheid werd geschreven, zien we in de Nieuwe Tijd een loskoppeling van opdrachtgever en auteur ontstaan. Naast 'nationale' historiografie, ontstonden vele geschriften, waarin 'nationale' elementen te vinden zijn, onafhankelijk van vorsten. Liah Greenfeld beschrijft hoe deze vroege vorm van nationalisme van invloed was op het moderniseringsproces.⁸ De 'natie' is in haar ogen niet onlosmakelijk verbonden met de staat. Voor de Middeleeuwen zou dit een ondenkbare vaststelling zijn, omdat de 'natie' juist de staat legitimeerde.

Opvallend is dat Liah Greenfeld geen duidelijke omschrijving geeft van 'patriottisme', wanneer ze deze term toepast op zestiende-eeuws Frankrijk. Het is jammer dat ze deze notie niet verder uitwerkt, men zou haar namelijk kunnen tegenwerpen dat wat zij in een aantal gevallen (bijvoorbeeld Engeland) ziet als nationalisme eigenlijk patriottisme is. Patriottisme zou in onze voorstelling los te zien zijn van de staat, en nationalisme zou aan de staat verbonden kunnen blijven. We kunnen dan een directe lijn trekken van de Late Middeleeuwen tot ver in de negentiende eeuw, van 'natievorming' tot 'nationalisme', onlosmakelijk verbonden met het staatsvormingsproces. Het patriottisme kunnen we zien als een verschijnsel dat parallel optreedt met het staatsvormingsproces, en waarop een beroep gedaan kan worden of wordt door de staten. 'Patriottisme' zou aldus omschreven kunnen worden als het tot uiting komen, bijvoorbeeld in geschriften en in het politiek *discours*, van een 'nationale' identiteit. Dit 'vaderlandslievend' of zelfs 'nationaal' gevoel hoefde niet per se aan de staat verbonden te zijn, dat wil zeggen niet door een vorst gecreëerd, maar spontaan ontstaan. Het kon daarentegen wel door een staat gemanipuleerd worden. We moeten daarbij in de gaten houden dat de betekenissen van *patria* en 'natie' in de loop der tijd zijn verschoven. *Patria* verloor haar religieuze connotatie en kreeg een duidelijke politieke omschrijving. De 'natie' kreeg nieuwe betekenissen erbij, zoals die van een soeverein en uniek volk.⁹ Het zou interessant zijn na te gaan welke rol het patriottisme bij het staatsvormingsproces heeft gespeeld. Maar daar zullen we ons niet mee bezighouden. Bovendien is de voorstelling die hier gepresenteerd wordt sterk vereenvoudigd en zij zou om die reden nog verder onderzocht moeten worden.

Een interessant model met betrekking tot nationaliteit in de Middeleeuwen is dat van Jenö Szücs. Hij onderscheidt drie begrippen of categorieën, namelijk:

- 1) een 'etnisch groepsbewustzijn' (*Nationalitäten-Gruppenbewußtsein*) dat in de etnosociologie ook wel 'gentilisme' wordt genoemd. Hierbij gaat het om stamverbanden en gezamenlijke afstamming. Belangrijk zijn gewoonte en trouw aan het stamhoofd;
- 2) 'politieke loyaliteit' (*politische Loyalität*). In dit geval gaat het om banden die niet afhankelijk zijn van de etnische gemeenschap, namelijk die van persoon tot persoon. Dit springt vooral in het oog bij de elementen van een machtsstructuur: het militaire gevolg was altijd etnisch gemengd en juist daarom kon het tegen het 'volk' uitgespeeld worden; en
- 3) een begrip van de 'soevereine politieke volksgemeenschap' (*politisches Gemeinwesen*), waarin de eenheid van de politieke gemeenschap tot uitdrukking komt, niet in de afhankelijkheidsverhoudingen, maar in de gemeenschappelijke vrijheid en rechtsstructuur.

Deze drie vormen kunnen afzonderlijk worden waargenomen in verschillende periodes en gebieden tijdens de Middeleeuwen. De eerste twee vormen komen voor zowel in de Vroege als in de Latere Middeleeuwen. Alleen de derde

vorm, die een erfenis was van de Oudheid, deed pas vanaf de dertiende eeuw weer zijn opgang, toen de wereldlijke corporatieve vormen van de politieke organisatie binnen de feodale structuur tot stand kwamen.¹⁰

Volgens Szücs zouden deze drie elementen pas in het moderne nationalisme worden samengevoegd om een nationaal gevoel te creëren. In de Middeleeuwen kon het ontstaan van een nationaal gevoel alleen uitgaan van een nationale ideologie en niet andersom.¹¹ Vanaf de dertiende eeuw in Europa is al in zekere mate sprake van een vereniging/synthese van de drie genoemde elementen. Hier valt te denken aan de begrippen *natio*, *fidelitas* en *communitas*.¹²

In de gevallen die we in het derde deel zullen bekijken, werd wel degelijk gesmeed aan een 'nationale' ideologie. Ter ondersteuning van deze natievorming werden nieuwe tradities en symbolen gecreëerd. De rol van de geschiedschrijving was heel belangrijk in dit proces. Tradities (heiligen, genealogieën, staatssymbolen) werden zo gevormd en historiografie zo geschreven, dat ze de regerende dynastie legitimeerden en vorsten een afgebakend gebied, de natie, toeschreven. Geschiedschrijving was het middel bij uitstek om een dergelijke beeldvorming te creëren. Het was een onmisbaar instrument, juist omdat de geschiedenis gemanipuleerd kon worden. Zelfs toen de geschiedschrijving aan het eind van de Middeleeuwen 'juister' werd, dus waarheidsgetrouwer, bleef zij die rol vervullen. De nieuwe waarheden werden met gemak overgenomen en verwerkt. Er werden simpelweg nieuwe argumenten gebruikt voor dezelfde ambities.¹³

Opvallend is in het model van Szücs, dat hij het element territoriaal bewustzijn er niet in opneemt, ofwel afstemming van het 'nationaal' bewustzijn of natievorming op een bepaald gebied, waarbij grenzen reëel en fictief kunnen zijn. Echter, dit proces van territorialisering begon vanaf de Late Middeleeuwen duidelijk vorm te krijgen. Vorsten gingen over tot het bepalen van de 'landsgrenzen' en probeerden de fictieve of ideale grenzen van hun territorium te doen overeenkomen met de werkelijke grenzen van hun machtsuitoefening. Overduidelijke voorbeelden zijn de gevallen van de stadstaten in Italië en Frankrijk. Natuurlijk was dit lang niet altijd een vredig proces, omdat soms door meerdere vorsten aanspraak werd gemaakt op een bepaald gebied.

Frantisek Graus heeft bij zijn analyse van de territorialisering van het bewustzijn drie vormen vastgesteld:

- 1) een 'vaderland'-begrip dat gekenmerkt wordt door de identificatie van de groep met een omgrensd gebied, er kan al sprake zijn van emotionalisering van dit 'vaderlands' gevoel;
- 2) identificatie van een gemeenschap met een ruimer territoriaal begrip, een land, dat reeds gepersonificeerd kan worden en zijn hoogtepunt vindt in het 'landspatriottisme' van de adellijke kringen; en
- 3) een symbolisering van het land, anders gezegd een abstractie van het territorium door het uitvinden en gebruiken van politieke begrippen als *regnum* en *corona*, waarbij de persoon van de vorst of symbolen in het middelpunt van de symbolisering stonden.

De laatste vorm is bijvoorbeeld terug te vinden in Frankrijk, rond de persoon van de vorst.¹⁴

Verbinden we nu het model van Graus met dat van Szücs, dan kunnen we concluderen dat de gentilistisch-dynastische tradities pas een rol van betekenis gingen spelen in de vorming van een 'nationaal' bewustzijn, toen aan deze tradities een territoriaal aspect werd toegeschreven. De eerste vormen van gentilistisch-dynastische traditie kwamen al vroeg voor bij de Franken en de Westslaven, maar deze waren nauwelijks van betekenis voor de vorming van een nationaal bewustzijn. Deze genealogische tradities werden verder uitgewerkt en uitgebreid in de loop van de Hoge en Late Middeleeuwen, waarbij de legitimerende functie ervan steeds sterker tot uitdrukking kwam.¹⁵

We moeten hierbij de kanttekening plaatsen dat het *Wehrteskala* zoals dat door Peter Moraw wordt omschreven, in het moderne nationalisme een ander was dan dat van de Late Middeleeuwen. Met dit begrip wil hij aangeven dat mensen meerdere identiteiten kennen. Afhankelijk van de situatie waarin iemand zich bevindt, zal hij een andere identiteit op de eerste plaats stellen.¹⁶ In de negentiende eeuw zou men de nationale identiteit op de eerste plaats stellen, gevolgd door de religieuze identiteit, de politieke voorkeur, de regionale identiteit. Daarentegen zou iemand uit de Late Middeleeuwen de regionale of nationale identiteit in de laatste positie zetten.¹⁷ In het Laat-Middeleeuwse *Wehrteskala* was het christelijke gevoel belangrijker dan de 'nationale' identiteit. De nationale propaganda bediende zich ook veel van christelijke elementen om het volk te bewegen. Zo werd een vijandelijk gebied afgebeeld als niet-christelijk. Volk en kerk werden aldus aan elkaar gekoppeld. De *patria* was nog niet het 'vaderland' zoals wij dat heden ten dage zien, maar was duidelijk verbonden aan de christelijke natie. Pas na de Middeleeuwen zou het begrip zijn religieuze connotatie verliezen.¹⁸

Om het begrip natievorming te kunnen toepassen op de Late Middeleeuwen is het van belang te kijken naar de reikwijdte van het 'nationaal' bewustzijn. Bij het bepalen van deze reikwijdte blijkt hoe sterk Szücs zijn theorie verbindt met de traditionele standenmaatschappij. Volgens hem was in het feodalisme niet alleen de maatschappij in duidelijke standen ingedeeld, maar ook in het gemeenschapsbewustzijn was deze gelaagdheid vanzelfsprekend.¹⁹ Peter Moraw spreekt in dit verband liever van *Trägergruppen* dan van *Trägerschichten*, omdat een horizontale verdeling van de maatschappij een eenzijdig en vertekend beeld geeft van nationale identiteit.²⁰ Juist bij het spreken van de regionale identiteiten in het Duitse Rijk, is het beter te spreken van *soziale Gruppen* als dragers van die identiteiten. Sociale groepen, die lang niet altijd volgens de traditionele standen zijn in te delen.²¹

Semantische ontwikkelingen

Laten we nu kijken naar de betekenis van de belangrijkste Middeleeuwse begrippen die in verband gebracht kunnen worden met nationale identiteit en ideologie: *natio*, *patria*, *gens* en *populus*. Voor deze termen is geen eenduidige betekenis vast te leggen; ze kenden elk verschillende betekenissen die naast elkaar werden gebruikt en in de loop van de tijd kregen deze begrippen nieuwe connotaties. Soms werden deze begrippen door elkaar gebruikt als synoniemen van elkaar, soms bewust verschillend van elkaar.

Het Latijnse *natio* is afgeleid van de stam *nasci* (geboren worden, ontstaan). Bij de Romeinen betekende het 'geboorte' of 'volksstam', waarbij de nadruk lag op de gemeenschappelijke afkomst en herkomst van een etnische groep. Deze betekenissen bleven tijdens de Middeleeuwen voortbestaan. Nog altijd uitgaande van de 'geboorte' ontwikkelde het begrip zich verder in de richting van de juridische situatie waarin men werd geboren.²² Onder *natio*, of bijvoorbeeld *nation* in het Middelfrans, konden ook handelsnaties of universitaire naties verstaan worden. De handelsnaties waren verenigingen van kooplieden die uit dezelfde windstreek afkomstig waren, bijvoorbeeld Spanjaarden, Florentijnen, Genuezen en Venetianen. Ter illustratie kunnen we een citaat van Olivier De La Marche aanvoeren, die een beschrijving van de Blijde Inkomst van Margareta van York in Brugge in 1468 geeft:

Et après iceulx venoient les nacions par ordre, qui marchoyent
en la maniere qui s'ensuyt.²³

De universiteiten van Parijs, Bologna en Oxford waren vanaf het begin van de dertiende eeuw ingericht volgens het principe van de 'naties'. Meesters en studenten hadden zich min of meer langs lijnen van herkomst gegroepeerd. Binnen de Faculteit van Letteren en Filosofie in Parijs waren bijvoorbeeld vier 'naties': de Franse, de Picardische, de Normandische en de Engelse.²⁴

Het woord *populus* kan in de algemene zin vertaald worden met 'volk'. In deze betekenis trad ook vaak het woord *gens* op. Met *populus* werden in de Vroege Middeleeuwen de leken aangeduid in contrast met de geestelijken: vaak zelfs, naast een gebruik van het begrip in de meer algemene zin, in tegenstelling tot de politieke leiders. Vanaf de Hoge Middeleeuwen werd het woord steeds vaker aangewend om alle inwoners van een bepaald gebied aan te duiden. Deze betekenis van *populus* werd in de Late Middeleeuwen nog sterker. *Populus* kreeg vaak dezelfde betekenis als *gens*, maar soms traden verschillende combinaties op, zoals het *populus gentium* bij Isidorus van Sevilla, die de gehele mensheid ermee aanduidde.²⁵

Vanaf de dertiende eeuw gingen de meeste theoretici de politieke gemeenschap (*populus*) en de etnische gemeenschap (*natio*) met elkaar verbinden. Alleen volgens enkele Augustijnse filosofen was er geen enkel verband tussen de politieke gemeenschap en de etnische gemeenschap. De meeste theoretici in de Late Middeleeuwen legden dus een link tussen staat en natie, wel te verstaan natie in Middeleeuwse zin van het woord, namelijk gemeen-

schappelijke herkomst en taal.²⁶ De woorden *natio* en *populus*, en *natio* en *gens* werden reeds eerder in de negende en tiende eeuw met elkaar verbonden, bijvoorbeeld als *nationes populorum* en *gentium nationes*. De vraag is echter of een dergelijke combinatie van woorden reeds doelde op de link tussen staat en natie zoals die zich ontwikkelde in de negentiende eeuw.²⁷

Het begrip *patria* is erg misleidend. Het betekende niet 'vaderland' in de moderne zin van het woord. Die betekenis zou het woord pas krijgen toen het staatsvormingsproces verder gevorderd was. *Patria* verwees in de Late Middeleeuwen nog naar het geboorteland of het land van herkomst, dat ook een regio of stad kon zijn. Ter illustratie van het laatste kunnen we weer Machiavelli aanvoeren. Hij opende zijn *Discorso intorno alla nostra lingua* met het volgende:

Sempre ch'io ho potuto honorare la patria mia, etiamdio con mio carico et pericolo, l'ho fatto volentieri.²⁸ (Elke keer dat ik mijn vaderland heb kunnen eren, zelfs wanneer het lastig en gevaarlijk was, heb ik het graag gedaan.)

Met 'la patria mia' bedoelde hij zijn geboortestad Florence. Hij wilde in dit *discours* nagaan of zijn taal, de taal waarin grote dichters zoals Dante hebben geschreven, de Toscaanse, de Florentijnse of juist de Italiaanse was. Met enige trots besloot hij zijn betoog met de stelling dat de taal van de grote auteurs de Florentijnse is:

Concludesi pertanto che non c'è lingua che si sa chiamare o comune d'Italia o curiale, perché tutte quelle che si potessino chiamare così hanno il fondamento loro da gli scrittori fiorentini et da la lingua fiorentina; alla quale in ogni defetto, come a vero fonte et fondamento loro, è necessario che ricorriano; (...) hanno a confessarla fiorentina.²⁹ (Vertaling: Er kan dus geconcludeerd worden dat er geen taal is die men algemeen Italiaans of van het pauselijk hof kan noemen, omdat alle talen die zo genoemd zouden kunnen worden hun grondslag hebben in de Florentijnse schrijvers en in de Florentijnse taal; op deze taal moeten ze teruggaan bij elk gebrek, als hun werkelijke bron en basis; (...) zij moeten bekennen dat het de Florentijnse taal is.)

Meer in het algemeen kon een ieder ermee aanduiden waar hij zich het meest verwant mee voelde. De *patria* van een gelovige kon aldus 'het Paradijs' zijn. Voor een monnik was het zijn klooster. Voor een boer, zijn dorp, en voor een burger, zijn stad. In het geval van het Duitse Rijk zullen we de *patria* binnen kleinere eenheden herkennen, zoals de regio's. In Frankrijk is zij te zien als een grotere eenheid: het koninkrijk. *Patria* kon tegelijkertijd verwijzen naar een territoriaal afgebakend gebied en naar iets abstracters zoals het religieuze 'vaderland'.³⁰

Aan het eind van de Middeleeuwen leefde de notie *patria* als referentiepunt voor strijders weer op als fundamentele waarde op politiek-theoretisch niveau. Pas toen won dit strijdersideaal de kracht die het had gehad in de Oudheid. Gedurende de hele Middeleeuwen werd een ieder aangezet om van zijn land (*patria*) te houden (*amor patriae*), voor zijn land te strijden (*pugna pro patria*), en zo nodig ervoor te sterven (*pro patria mori*). Maar, dit strijdersideaal kreeg pas vanaf de veertiende eeuw weer een duidelijke territoriale dimensie. Gesteund door de geestelijke autoriteiten maakten de wereldlijke machten aanspraak op het recht van een ieder te mogen eisen dat hij, in welke situatie dan ook, zijn leven zou opofferen. Er werden zelfs belastingen geheven, bijvoorbeeld door Filips de Schone van Frankrijk aan het begin van de veertiende eeuw, voor de verdediging van het vaderland. Een halve eeuw later werd de liefde voor het vaderland (*caritas patriae* of *amor patriae*) door Thomas van Aquino opnieuw geïntroduceerd. Deze 'vaderlandsliefde' was nog altijd sterk gelieerd aan het christelijk liefdesideaal: de goede christen houdt van zijn 'vaderland' omdat de liefde van God de wilskracht geeft om in het eigen land te wonen en er zonodig voor te sterven. Uit de geschriften van de kanonisten en theologen over de rechtvaardige oorlog komt de houding van de Kerk ten opzichte van de liefde voor het 'vaderland' voort.³¹ Vanaf de dertiende eeuw was het algemeen aanvaard dat de rechtvaardige oorlog aan vijf voorwaarden beantwoordde. Het ontbreken van één van deze voorwaarden impliceerde dat de oorlog onrechtvaardig was. Deze voorwaarden waren:

- 1) De status van de strijder moet hem toestaan geweld te gebruiken (het mocht dus geen geestelijke zijn);
- 2) De strijdgeest moet vrij zijn van wreedheid en wraakzin, maar vervuld van piëteit, rechtvaardigheid en onderdanigheid;
- 3) De autoriteit die de oorlog uitroept en voert, moet beschikken over een zodanige juridische macht, dat het de vorst (zoals gedefinieerd in het civiele recht) of de Kerk (wanneer het geloof verdedigd moet worden) moet zijn;
- 4) De zaak waarvoor strijd geleverd wordt, moet herstel van de vrede zijn;
- 5) Het doel van de oorlog betreft het terugkrijgen van onrechtmatig afgenomen bezittingen, anders gezegd het verdedigen van het 'vaderland'.³²

In deze voorstelling komt de *patria* dus nog niet afzonderlijk voor. 'Vaderlandsliefde' kwam wel degelijk voor in de Late Middeleeuwen, maar zij was niet los te zien van de politieke en religieuze constellaties.

Historische beschouwingen

We verlaten nu het theoretisch en semantisch gedeelte van dit essay om in de historische praktijk na te gaan hoe deze begrippen werden gehanteerd om een 'nationale' of 'regionale' identiteit te vormen. We kiezen hier voor twee voorbeelden: de 'regionale' identiteiten in het Duitse Rijk en de 'nationale' identiteit in het Franse Koninkrijk.

De laatste jaren is veel onderzoek gedaan naar 'regionale' identiteiten in het Duitse Rijk. Men kan niet simpelweg uitgaan van een 'Duitse' identiteit en een sterke gebondenheid aan het Rijk in de Late Middeleeuwen. Vanaf de twaalfde en dertiende eeuw zat de historische werkelijkheid ingewikkelder in elkaar. Peter Moraw spreekt in dit verband van 'constitutioneel dualisme'. Hieronder verstaat hij staatsvorming op twee niveaus: enerzijds dat van het gehele Rijk en anderzijds dat van de vorstendommen en de steden. De twee niveaus waren met elkaar verbonden, in de eerste plaats door de noodzaak van legitimiteit en in de tweede plaats, omdat de politieke cultuur voornamelijk gekarakteriseerd werd door de hoge aristocratie. Dit 'constitutioneel dualisme' bleef in stand door de enorme uitgestrektheid van het Rijk, een laag modernisatiepeil en het gebrek aan dynastische continuïteit. Hierdoor was de staatsvorming in de vorstendommen sterker dan op rijksniveau. Bovendien wist het Rijk niet een centrale regio te ontwikkelen met een grote residentiële hoofdstad, zoals het geval was in het Franse Koninkrijk. Het dualisme institutionaliseerde zich langzamerhand in de *Reichstag*, waar vorsten, graven en prelaten aan de zijde van de keurvorsten werden geroepen en geraadpleegd. De koningen en keizers moesten aldus een aantal concessies in de interne politiek doen, om zekere steun te verkrijgen in externe en militaire aangelegenheden. Men zou hier dus van 'regionalisme' kunnen spreken, dat sterker was dan het 'nationale' bewustzijn op rijksniveau.³³

De regionale identiteiten vonden vooral uiting in de historiografische traditie, de zogenaamde *Heimatgeschichtschreibung*. Men zocht in vroegere samenlevingen de voorlopers of oorsprong van de eigen samenlevingsverbanden en regeringsvormen. Van nog groter belang was het historische argument voor het formuleren van politieke aanspraken. Er zijn vele voorbeelden van dergelijke zoektochten naar het begin van de geschiedenis van het eigen 'volk' die tonen hoe belangrijk de geboortemetafoor was voor de politieke profilering van een bepaalde regio. De hele Middeleeuwen door hebben 'regionale' identiteiten grote betekenis gehad in het Duitse Rijk. Vooral in de Late Middeleeuwen werd aan identiteitsvorming gewerkt, en juist de Laat-Middeleeuwse historiografie wijst veel uit over de receptie en verspreiding/propagering van een regionale identiteit, omdat ze het middel bij uitstek was om een 'regionale' of 'nationale' identiteit te vormen.³⁴

We kunnen vaststellen dat het idee van de 'natie' gecreëerd werd in een periode van identiteitscrisis van de heersende elite van geestelijken en adel. De aristocratie zocht in de natie als het ware een vervangende identiteit voor haar dalende prestige. In Friesland, Zwaben en Karinthië werd tijdens een machtsvacuüm, namelijk bij het tijdelijk wegvallen van de druk van de heersende

dynastieën in de veertiende en vijftiende eeuw, een 'regionale' identiteit geschapen. De nieuw opkomende dynastieën maakten gebruik van deze nieuwe identiteit om in het zadel te komen en stimuleerden 'regionale' historiografie. Jakob Unrest, bijvoorbeeld, verwerkte in zijn kroniek het idee van de continuïteit van de geschiedenis van het land Karinthië om de opeenvolgende dynastieën te legitimeren. De elementen die in werkelijkheid deze continuïteit verstoorden, werkte hij zorgvuldig weg door een continuïteit met een hogere betekenis in te voeren: de voortschrijdende christianisering van het hertogdom. De verschillende dynastieën werden aan elkaar geregen door de inhuldingsceremonie die alle nieuwe hertogen moesten ondergaan. Met een dergelijke landgeschiedenis werd dus de basis gelegd voor de Karintische identiteit.³⁵

In Friesland ontstonden kleinere 'regionale' identiteiten, namelijk die van de zeven landen van Oostfriesland te zamen en die van Westfriesland (gelegen tussen de Zuiderzee en het Lauwersmeer). Het idee van een *tota Frisia* (verenigd Friesland) verloor in de vijftiende eeuw zijn vanzelfsprekendheid. Het huis van Cirksena vestigde zijn gezag over de zeven landen van Oostfriesland en werd de vertegenwoordiger van de Oostfriesse 'regionale' identiteit. Deze dynastie, die zich de graven-titel wist te verwerven, voerde de nodige propaganda om de nieuwe identiteit te bevestigen.³⁶

De identiteit van het land Zwaben werd gepresenteerd door geschiedschrijving die gebaseerd was op de gemeenschappelijke herkomst, tradities, symbolen en herinneringen. De geschiedschrijvers legden veel gewicht op de gemeenschap van recht, krijgslieden, cultuur en zelfs van religie. Legendes van regionale heiligen en de bekering van Schwaben tot het christendom komen vaak voor in de historiografie. Door het creëren van een ideaal beeld van het land kon zelfs het soms ontbreken van een landsheer worden opgelost, zolang er maar een militair aanvoerder was en een opperrechter.³⁷

Opvallend is dat we in het Franse Koninkrijk een vergelijkbaar proces kunnen waarnemen. Centralisatie en bureaucratisering waren weliswaar vroeg doorgevoerd, maar de serieuze economische en demografische achteruitgang in de veertiende eeuw maakte alom grote indruk. Verschillende sociale groepen verloren in deze periode hun prestige. De legitimiteit van het huis Valois werd aangevochten door de Engelse koningen, die zichzelf beschouwden als nauwer verwant met Lodewijk de Heilige. In de Honderdjarige Oorlog verloren de Franse edellieden de ene slag na de ander. Door de Babylonische ballingschap van de pausen in Avignon daalde het gezag van de geestelijkheid. Dit alles maakte het nodig een nieuwe waarde te vinden, een nieuwe identiteit waaraan hernieuwd prestige ontleend zou worden: de 'natie'.³⁸ We citeren hier Colette Beaune:

La valeur nation, en formation depuis le début du XIIe siècle, surgit dans une sorte de vacuité et d'incertitude du champ des valeurs. Elle est nécessaire pour ressouder une société ébranlée, y créer des solidarités autres, mieux adaptées à la dureté des temps. S'adressant à tous, elle échappe aux mots pour s'incar-

ner en symboles reliés peu à peu entre eux par des mythes explicatifs.³⁹

De Franse koningen voerden een actieve 'nationale' propaganda met het oog op versterking van hun gezag. De geschiedenis verschaftte hun de nodige argumenten en voorbeelden. De argumenten in hun voordeel die voortvloeiden uit de rechtswetenschap, waren meestal dubbelzinnig. Juridische argumenten konden ook tegen hen gebruikt worden. Waar nodig, kon het verleden daarentegen zelfs gestuurd en vervormd worden. In de historiografie wilde men duidelijk maken dat het Franse volk een unieke geschiedenis had, duidelijk onderscheiden van die van zijn omgeving. Ook werd geprobeerd de territoriale grenzen van Frankrijk te funderen en de aanspraken op nieuwe 'Franse' gebieden van historische argumenten te voorzien. Belangrijk is ook in deze historiografie, dat tradities en symbolen die pas in de dertiende en veertiende eeuw gebruikelijk zouden worden, een veel oudere oorsprong werd toegeschreven. De geschiedenis moest de continuïteit bewijzen van de regeringsinstellingen en van het koninklijk bloed.⁴⁰

Aan de historische onderbouwing van de Franse 'natie' werd gewerkt door vele kroniekschrijvers, die in dienst stonden van het Franse koningshuis of de hoge geestelijkheid. Soms werd ook 'nationale' geschiedenis op semi-officiële basis geschreven. Dat wil zeggen niet in opdracht van het hof, maar wel erdoor gesteund. Zo wisten de geestelijken van de abdij Saint-Denis de koningen te overtuigen van het officiële karakter van hun geschriften. Dit leidde uiteindelijk in 1437 tot de aanstelling van een monnik uit hun midden als kroniekschrijver van het koninklijk hof. De geschiedenis werd in dit proces de officiële hulpwetenschap van het gezag. Dit ambt zou een tijdlang gecontinueerd worden, maar het zou in de zestiende eeuw sterk aan betekenis verliezen. Ook elders in Europa, waar het ambt intussen was overgenomen, raakte het in vergetelheid.⁴¹

Laten we nu kijken naar een aantal terugkerende thema's in de historiografie. In de loop van de Middeleeuwen ontstonden twee verschillende oorsprongslegenden ten aanzien van de Franse 'natie': een Trojaanse (de Trojaans-Frankische en de Trojaans-Gallische) en een Bijbelse mythe. De Trojaanse tradities hadden echter heidense wortels en waren dus niet te rijmen met de 'zeer christelijke' koning. Vanaf het begin van de dertiende eeuw nam een Bijbelse mythe steeds duidelijkere vormen aan, waarschijnlijk onder invloed van de kerk. In deze legende zou de Franse koning afstammen van koning David. De Trojaanse mythe werd vanaf de dertiende eeuw gebruikt om de onafhankelijkheid van het Franse Koninkrijk ten opzichte van het pausdom en het Heilige Roomse Rijk op te eisen.⁴² De synthese van deze mythes, die ontstond in de vijftiende eeuw, concentreerde zich op de Galliërs. Deze synthese was het werk van grote historiografen, zoals Jean Lemaire de Belges. De wereldlijke Trojaanse traditie werd aldus samengevoegd met de christelijke Davidische traditie. De Gallische Trojanen volgden in deze voorstelling de Frankische Trojanen op.⁴³

Vanaf ongeveer 1300 verschijnt koning Clovis (466-511) steeds vaker in de historiografie. Hij werd voorgesteld als de eerste Franse koning die alle heilige attributen (de lelie, de 'Sainte-Ampoule' en de 'oriflamme') van de Franse kroon bezat en als de maker van de Franse territoriale grenzen, zoals ze zijn en zullen zijn. Clovis werd hiermee dus een historisch argument niet alleen voor de latere uitbreiding van het koninkrijk, maar ook voor toekomstige aanspraken. Hij werd ook het politieke toonbeeld van de koningen van het huis van Valois. Vanaf het eind van de veertiende eeuw werd hij dan ook als heilige gepresenteerd, als archetype van de *roi très chrétien* voor alle koningen van Frankrijk.⁴⁴

De Franse 'natie' bedde zich zonder problemen in een religieus kader. Het feit dat alle christenen in dezelfde universele god geloofden, is geen factor van vertraging geweest voor de nationale eenmaking. Door middel van de religie werd de 'nationale' eenheid juist versterkt. De benaming *très chrétien* werd toegepast op de koning, het volk en het Franse territorium. Het werd een rechtvaardiging voor het voortbestaan tot in de eeuwigheid. Dit archetype van de *roi très chrétien* werd aangesterkt door de verering van drie 'nationale' heiligen: Saint-Denis, Saint-Michel en Saint-Louis. De abdij van Saint-Denis speelde een belangrijke rol in het propageren van deze heiligencultus. De abdij identificeerde zich met de koninklijke dynastie en vervulde een aantal belangrijke functies in de legitimering ervan. Ze werd hiermee onmisbaar voor de Franse koningen. De verering van deze 'nationale' heiligen bleef echter nog lang beperkt tot Parijs en omgeving. Pas in de vijftiende eeuw ontstonden ook elders in het Franse territorium centra van verering. Het koninklijk initiatief was in dit proces doorslaggevend.⁴⁵

Vanaf de veertiende eeuw werd in sterke mate gebruik gemaakt van symbolen: de 'oriflamme' (het koninklijke banier), de drie-bladige lelie en de 'Sainte-Ampoule' (die de zalvingsolie voor de koningen bevat en teruggaat op koning David). De historiografen schreven deze symbolen een langere traditie toe dan ze in werkelijkheid hadden. Hoewel ze pas uit de Late Middeleeuwen dateerden, werden ze geprojecteerd op de hele voorgeschiedenis vanaf Clovis. Naast deze symbolen werd ook de opvolging in de directe mannelijke lijn, de Salische Wet, in de veertiende eeuw geïntroduceerd en van een langere traditie voorzien. Laat in de vijftiende eeuw wist men niet beter of het was altijd al zo geweest. Een goed staaltje werk van juristen en historiografen.⁴⁶

Slotopmerkingen

We zijn in dit essay uitgegaan van een zekere continuïteit tussen het Laat-Middeleeuwse verschijnsel 'natievorming' en het negentiende-eeuwse 'nationalisme'. Het voortschrijdende staatsvormingsproces hebben we beschouwd als de verbindende factor tussen deze zeer van elkaar verschillende fenomenen. In beide gevallen was de 'natie' een creatie die onlosmakelijk verbonden was met een staat. De natie was de legitimatie van die staat. Toch mogen we hiermee niet negeren dat er spontane 'nationale' gevoelens van onderaf ontstonden. We

hebben dergelijke gevoelens de naam 'patriottisme' meegegeven. Behalve in de officiële geschiedschrijving en andere officiële stukken, zijn vanaf de Nieuwe Tijd ook 'nationale' gevoelens waar te nemen in andere geschriften. Veel van dergelijke geschriften kunnen we plaatsen in de kringen van intellectuelen. Maar er zijn aanwijzingen dat patriottisme ook in andere sociale milieus voorkwam. Patriottisme is een verschijnsel dat volgens ons parallel optrad met het staatsvormingsproces. Hoewel het niet door de staat was gecreëerd, kon de staat er wel een beroep op doen om de 'natie' verder te verstevigen.

Het ging ons erom aan te tonen hoe tijdens de Late Middeleeuwen de 'natie' werd gebruikt door vorsten als legitimatie voor hun gezag en hun territorium. Voor de verantwoording van de centralisatiepolitiek van deze vorsten waren nieuwe argumenten nodig, omdat de juridische argumenten niet meer toereikend waren. De creatie van de 'natie' was het middel bij uitstek om de politieke en territoriale aanspraken van de vorsten van nieuwe argumenten te voorzien. Hiermee kwam een grote nadruk te liggen op historische argumenten. Het eigenlijke smeden van de 'natie' werd overgelaten aan historiografen. Zij voorzagen de vorsten en het land van een voorgeschiedenis. Discontinuïteiten in de historische werkelijkheid werden indien nodig weggewerkt en nieuwe tradities werd een oudere oorsprong toegeschreven. We kunnen aldus aan de 'wijze' raadgevingen van Machiavelli aan Lorenzo de' Medici over hoe een vorstendom het beste geregeerd kan worden, een volgende toevoegen: Een vorst moet het belang van historiografie niet onderschatten!

Noten:

1. Oude maxime van Horatius die in de periode 1300-1500 opnieuw opduikt: C. Beaune, *Naissance de la nation France* (Parijs 1985) 328.
2. N. Machiavelli, *The Prince* (Londen, herziene editie, 1981) 36. Ik heb hier gekozen voor de Penguin vertaling omdat het een betrouwbare vertaling is.
3. *Ibidem*, 138.
4. B. Guenée, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles. Les Etats* (Parijs 1971) 297-302.
5. Belangrijk in dit kader is onder andere de bundel *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter* verschenen als *Zeitschrift für Historische Forschung* Beiheft nummer 14 onder redactie van P. Moraw in 1992 te Berlijn.
6. E.J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1993²) 14-25 en 30-37.
7. *Ibidem*, 46.
8. L. Greenfeld, *Nationalism. Five roads to modernity* (Cambridge, Massachusetts en Londen 1992) 3-26.
9. *Ibidem*, 8-9.
10. J. Szücs, *Nation und Geschichte. Studien* (Keulen en Wenen 1981) 76-81.
11. *Ibidem*, 205-206.
12. *Ibidem*, 85.
13. B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval* (Parijs 1980) 350-354.
14. F. Graus, *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter* (Sigmaringen 1980) 142.
15. *Ibidem*, 141.

16. Dit begrip gebruikte hij in zijn lezing voor de Masterclass van 14 januari 1994.
17. Szűcs, *Nation*, 82.
18. *Ibidem*, 124.
19. *Ibidem*, 114-115.
20. Lezing voor de masterclass op 14 januari 1994.
21. B. Schneidmüller, 'Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter: Zur Einführung' in: *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter*, 9-13, aldaar 12-13.
22. W. Schlesinger, 'Die Entstehung der Nationen. Gedanken zu einem Forschungsprogramm' in: H. Beumann en W. Schröder, ed., *Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter. Ergebnisse der Marburger Rundgespräche 1972-1975* (Sigmaringen 1978) 11-62, aldaar 18 en H.-D. Kahl, 'Einige Beobachtungen zum Sprachgebrauch von *natio* im mittelalterlichen Latein mit Ausblicken auf das neuhochdeutsche Fremdwort "Nation"', in dezelfde bundel, 63-108.
23. *Mémoires d'Olivier De La Marche, maître d'hôtel et capitaine des gardes de Charles le Téméraire*, H. Beaune en J. D'Arbaumont, ed., dl. III (Parijs 1885) 112-113.
24. J. Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Age* (Parijs 1985²) 82-83.
25. Graus, *Nationenbildung*, 13.
26. Guenée, *L'Occident*, 118.
27. Schlesinger, 'Entstehung der Nationen', 19 en 51-52.
28. N. Machiavelli, *Discorso intorno alla nostra lingua*, (geannoteerd door P. Trovato) (Padua 1982) 3.
29. Machiavelli, *Discorso*, 69.
30. Guenée, *L'Occident*, 119-120.
31. Guenée, *L'Occident*, 119-120; Beaune, *Naissance*, 324-327 en E. Kantorowicz, *The king's two bodies. A study in medieval political theology* (Princeton 1957) 232-249.
32. Ph. Contamine, 'Mourir pour la patrie. Xe-XXe siècle' in: P. Nora, ed., *Les lieux de mémoire II. La nation* (Parijs 1986) 11-43, aldaar 11-19.
33. P. Moraw, 'Cities and citizenry as factors of state formation in the Roman-German Empire of the late middle ages' in: *Theory and Society. Renewal and critique in social theory. Special issue on cities and states in Europe, 1000-1800* 18.5 (1989) 631-662, aldaar 633-636 en Guenée, *L'Occident*, 72-76.
34. Schneidmüller, 'Regionale Identität', 10-13.
35. J.-M. Moeglin, 'Jakob Unrests Kärntner Chronik als Ausdruck regionaler Identität in Kärnten am Ausgang des 15. Jahrhunderts' in: Moraw, *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter*, 165-191, aldaar 180-182 en 188-191.
36. H. Schmidt, 'Stammesbewußtsein, bäuerliche Landesgemeinde und politische Identität im mittelalterlichen Friesland' in dezelfde bundel, 15-40, aldaar 36-39.
37. K. Graf, 'Das "Land" Schwaben im späten Mittelalter', *ibidem*, 127-164, aldaar 128-135 en 157-164.
38. Beaune, *Naissance*, 8-11.
39. *Ibidem*, 9.
40. *Ibidem*, 339-340 en Guenée, *Histoire*, 346-350.
41. B. Guenée, *Histoire* (Parijs 1980) 337-346.
42. Beaune, *Naissance*, 19-38 en 42.
43. *Ibidem*, 37-54.
44. *Ibidem*, 55-65.
45. *Ibidem*, 77-82, 165-166, 182-187 en 207-229.
46. *Ibidem*, 233-235, 251-263 en 279-290.